

ДАНИ СВ. ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ

НИШ И ВИЗАНТИЈА

NIŠ & BYZANTIUM
SYMPOSIUM
X

ЗБОРНИК РАДОВА X

НКС

КУЛТОВИ СВЕТИТЕЉА У ВИЗАНТИЈСКИМ ГРАДОВИМА НА ИСТОЧНОЈ ОБАЛИ ЈАДРАНА (VI-IX ВЕК)

Током готово шест векова дуге византијске доминације на источној обали Јадрана издвајају се два периода снажног византијског присуства на овој територији: успостављање византијске таласократије на Јадрану у шестом столећу током Јустинијанове реконквисте и активизација византијске политике на Јадрану почетком IX века која је за последицу имала увођење тематске организације на његове обале.¹ Оба периода обележила је и појава нових култова светитеља у Далмацији. Требало би, међутим, имати на уму да се византијска доминација у некада пространој провинцији Далмацији с временом редуковала на приморске градове (Осор, Крк, Раб, Задар, Трогир, Сплит, Дубровник, Котор) који су живели са словенским племенима у непосредном залеђу и који су међусобно били повезани само морским путевима.² Стога је, у контексту нашег покушаја да реконструишемо културалне слојеве на источној обали Јадрана, оправдано говорити о градовима, јер су само градови/епископска седишта, које смо на овом месту узели у обзир успели да остваре, упркос хиатусу услед варварских инвазија, извесни урбани и демографски континуитет.

Као основни проблем у покушају реконструкције присуства култова светитеља на источној обали Јадрана и диференцијације културалних слојева намеће се недостатак поузданих извора како писаних, историјских,

¹ О византијској управи у Далмацији Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, као и I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, (od Justinijana I. do Bazilija I.), Zagreb 1992.

² Тако, када је почетком деветог века склопљен мир између византијског цара Михајла I Рангабеа (811-813) и франачког суверена Карла Великог (768-814), у тексту мировног споразума из Ахена, забележено је, између осталог, да су под франачком влашћу градови у Панонији, они недалеко од дакијске обале Дунава, градови у Истри и у Либурији, као и они у Далмацији, сви изузев приобалних градова, који су пријатељством и савезом везани за императора у Константинопољу. Einhardi, *Vita Karoli imperatoris*, MGH SS II, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829, 451. О градовима: I. Goldstein, *Byzantine cities and slavic villages: the case of the eastern Adriatic in the Early Middle Ages*, in *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*. - Wiesbaden : Harrassowitz, 2005, pp. 203-13, са старијом литературом.

хагиографских и епиграфских тако и споменика на терену.³ Писаних извора из епохе готово да нема, те је у многим случајевима неопходно узети у обзир написе временски удаљене од периода који је овом приликом узет у разматрање.

У складу са горе наведеним, утолико су драгоцене информације из списка *De administrando imperio*⁴ византијског цара Константина VII Порфирогенита (945-959), где су сасвим изузетно у 29. поглављу посвећеном Далмацији изложени подаци о градовима у овој провинцији и то: о значењу назива града, о положају самог града, о светитељу, односно светитељима, који су у граду посебно поштовани, и о црквеним грађевинама.⁵ Укратко, о светитељима и црквеним грађевинама у далматинским градовима учени цар бележи да: у Дубровнику у цркви светог Стефана, која је у центру града, лежи свети Панкратије, у Сплиту почива свети Домнио у храму који је њему посвећен, а који је некад био маузолеј римског императора Диоклецијана, те да у истом граду почива свети Анастасије. У Трогиру

³ Први покушај идентификације културалних слојева у Далмацији среће се у раду Антуна Дабиновића, који је у расправу о времену потпадања далматинске цркве под цариградску патријаршију укључио анализу рецепције светачких култова на овом простору, коју је доводи је у везу са променама у црквеној припадности Далмације римској, односно цариградској јурисдикцији. У складу са наведеним аутор разликује шест периода рецепције светачких култова у периоду до 858. године. А. Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije*, "Rad JAZU", 239 (1930), 239-40. Недавно, овом питању посветила је пажњу Паскал Шевалије у оквиру обимне студије о палеохришћанским црквама у Далмацији. Шевалије је идентификовала значајан број титулара цркава као и основне карактеристике појаве и развоја култова светитеља на источној обали Јадрана. P. Chevalier, *Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] Tome 2 - Illustrations et conclusions, (Collection de l'École française de Rome 194-2), 35-48, са библиографијом. Кратка анализа култова светитеља у Дукљи и јужноприморским градовима у периоду између IX и XII века дата је у Историји Црне Горе. Ј. Ковачевић, *Од доласка Словена до краја XII вијека*, у Историја Црне Горе, Титоград 1967, 439-442.

⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967 (= DAI).

⁵ У случају описа Трогира недостаје опис цркве, док је Дубровнику и Сплиту посвећено више простора. Описи далматинских градова дати су очито према унапред задатој схеми, што је запазио још Џ. Бјури. J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906), 556-557. Види и Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 29-30 (1991), 9-21. У прилог чињеници да је у случају описа далматинских градова направљен изузетак говори и податак да се у читавом спису само још на једном месту помињу реликвије светитеља, тако, када говори о Градежу, цар бележи да су у великој митрополијској цркви тог града бројне реликвије многих светела али, нажалост, не прецизира и којих (DAI, 27.80-81.), док су запажања о другим црквама узгредна и лишена њиховог описа. На ову је околност недавно скренуо пажњу и Г. Г. Литварин који је изнео је мишљење да је „Указания Константина на хришћанске храмове и на мошти святих у Далмацији служат у труде „Об управленим империјом“ в качестве одного из существующих и духовных доказательств законности давних прав Византии на этот район Адриатического побережья“. Г. Г. Литаврин, *Константин Багрянородный о храмах Далмации*, in *Образ Византии: Сборник статей в чест О. С. Поповой*, Москва 2008, 255.

се налази свети Лаврентије, архиђакон. У Котору почива свети Трифун, који сигурно лечи сваку болест, а нарочито оне који пате од гушења плућа; храм његов је засведен. Коначно у Задру, седишту стратега теме Далмација, почива тело свете Анастасије, девице, као и тело и свети ланци Хрисогона, монаха и мученика. Храм свете Анастасије је базилика, сличан храму Халкопратеје, са зеленим и белим стубовима, осликан и са подом од дивног мозаика. Поред њега је други засведени храм који је посвећен светој Тројици, а изнад њега још један, такође засведен, у који се улазило преко спиралних степеница.⁶

Цитирано поглавље прецизно је датовано на основу временске одреднице која се налази у самом тексту⁷, у период између 1. септембра 948. и 31. августа 949. године⁸, који представља поуздани *terminus ante quem* за присуство култова горе наведених светитеља у поменутих далматинским градовима. Међутим, поменути култови припадају различитим култуалним слојевима којима ћемо се посветити у наставку текста.

Свети Панкратије

У корпусу светитеља које слави хришћанска црква позната су два света Панкратија: римски мученик пореклом из Фригије⁹ и први епископ Таормине¹⁰. Да је у Дубровнику поштован управо мученик из Рима који је страдао током прогона за време цара Диоклецијана, потврђују легенде о оснивању локалних хроничара из каснијег периода.¹¹ Према локалној традицији оснивач града, краљ Радослав Бело, донео је из Рима, између осталих и реликвије светих Петрониле, Домитиле, Нереа, Ахилеа и Панкратија, честице главе, шаке и стопала светих Срђа и Вакха, те два фрагмента Часног крста, које су похрањене у цркву Светог Стефана. Оснивач Дубровника је светим Срђу и Вакху, светитељима које је сматрао и личним заштитницима, посветио цркву у утврђењу.¹²

Средиште култа светих војника Нереа и Ахилеа, мученика из времена прогона хришћана под Диоклецијаном, било је у Домитилиним

⁶ DAI 29. 235-36. (Дубровник); 29. 240-45. (Сплит); 29. 261-62. (Трогир); 29. 268-71. (Котор); 29. 275-84. (Задар). *Византијски извори за историју народа Југославије*, ed. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 21-24.

⁷ DAI, 29. 234-35. (седми индикт године 6457)

⁸ Спис *De administrando imperio*, редигован је средином X века, између 948. и 952. године. За хронологију настанка читавог списка као и сваког појединачног поглавља cf. J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, посебно 522-524.

⁹ P. Franchi de' Cavalieri, *Della leggenda di s. Pancrazio Romano*, Hagiografica 1, "Studi e Testi", 19 (Roma 1908), 77-112; A. Rimoldi, D. Balboni, M. C. Celletti, s.v. *Pancrazio, santo, martire di Roma*, Biblioteca Sanctorum, vol. X, Roma 1968, coll. 82-89.

¹⁰ A. Amore, s.v. *Pancrazio, vescovo di Taormina*, Biblioteca Sanctorum, vol. X, Roma 1968, col. 89.

¹¹ T. Živković, *The earliest cults of Saints in Ragusa*, ZRVI, 44 (2007), 119-27.

¹² *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, (Monumenta spectantia historium Slavorum Meridionalium 14) Zagrabiae 1883, 3, 173.

катакомбама.¹³ Тамо су ови светитељи сахрањени недалеко од гроба свете Петрониле, која је према апокрифима била ћерка апостола Петра.¹⁴ Ове околности навеле су састављача текста о страдању светих Нереа и Ахилеа да двојицу мученика доведе у непосредну везу са Домитилом и Петронилом, упркос хронолошкој неподударности њихових живота. Са друге стране, везу између светог Панкратија и светих Нереа и Ахилеа је могуће успоставити захваљујући околности да се ови светитељи прослављају истог дана, 12. маја, како је то забележено још у Јеронимовом Мартирологу, састављеном средином V века.¹⁵ Не изненађује стога чињеница да је у средњем веку једна црква у непосредној близини Дубровника била посвећена управо светим Нереу, Ахилеу и Панкратију.¹⁶

Тибор Живковић је мишљења да овај догађај могуће прецизно датовати у 742/43. годину, током кратком периода складних односа између Рима и Цариграда, у време понтификата папе Захарије (741-752) и Артаваздове узурпације цариградског трона.¹⁷

Реликвије римских мученика налазиле су се у цркви светог Стефана, како то наводи византијски цар тако и хроничари града из каснијег времена. Филип де Диверсис, у свом *Опису града Дубровника*, из 1440. године, наводи цркву светог Стефана као једну од најпоштованијих у Дубровнику, будући да у њој налазе реликвије свете Петрониле и свете Домициле, али бројних других светитеља које није именовао.¹⁸ У разарајућем земљотресу који је 1667. године погодио Дубровник, страдала је црква, али је сачуван њен реликвијар који је пренет у тврђаву Равелин.¹⁹ Остаци раносредњовековне цркве окривени током археолошких ископавања 1927. године, показали су да је реч о једнобродној грађевини скромних димензија (6.27 x 4.78m), са изнутра полукружном а споља полигоналном апсидом на источној страни.²⁰ Овој грађевини приписују се фрагменти архитектонске пластике датовани у крај VIII почетак IX века.²¹

¹³ U. M. Fasola, s. v. *Nereo e Achilleo*, Biblioteca Sanctorum IX, Roma 1967, coll. 813-820; U. M. Fasola, *La catacombe de Domitille et la basilique des martyrs Nérée et Achillée*, Cité du Vatican 1986.

¹⁴ О идентитету свете Петрониле cf. Ph. Pergola, *Petronella martyr: une èvergète de la fin du IVe siècle?*, *Memoriam sanctorum venerantes*, Miscellanea in onore di monsignor Victor Saxer, Studi di antichità cristiana XLVIII (1992), p. 627-636.

¹⁵ *III IDUS MAI ROMAE Natal. Nerei et Achillei. fratrum. et natal sci Pancrati*. Acta Sanctorum, Novembris, II, p. 59.

¹⁶ Л. Мирковић, *Реликвијари моштију Св. Влаха*, Споменик СКА LXXXI/63 (1935), 51.

¹⁷ Према Живковићу, почетак култа светог Панкратија у Дубровнику додатна је потврда да је дискутабилна повеља папе Захарије издата дубровачкој цркви 743. године заиста и постојала. Т. Živković, *The earliest cults of Saints in Ragusa*, 124-25.

¹⁸ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, tr. I. Božić, Dubrovnik 1973, 22.

¹⁹ Л. Мирковић, *Реликвијари моштију Св. Влаха*, 42.

²⁰ Ž. Peković, *Dubrovnik : Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, Split 1998, 66, са старијом литературом.

²¹ I. Žile, *Spolija i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike*, in *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i Dubrovačkom području*, Izdanja Hrvatskog

О цркви светих Срђа и Вакха нема поузданих података. Рађина наводи да је црква бенедиктинског манастира Свете Марије од Каштела саграђена јужно од цркве светих Срђа и Вакха.²² У извештају једне апостолске визитације из 1573/74. године наведено је да се у овом манастиру налази капела посвећена Срђу и Вакху²³, што би могло да упућује на чињеницу да је прво светилиште Дубровника инкорпорирано у бенедиктински манастир саграђен у XII веку.²⁴ Фрагмент пиластра, данас у Археолошком музеју Дубровника, и још један изнад портала манастира, датовани у VIII/IX приписани су цркви светог Срђа и Вакха.²⁵

У примеру Дубровника од посебног је значаја околност да је појава култова светитеља пореклом из Рима у директној вези са оснивањем града, као и чињеница да континуитет епископског седишта успостављен између некадашњег седишта у Епидауру и Дубровника, није у овом случају значио и континуитет у поштовању култова светитеља. Сасвим је другачији пример Сплита, који као наследник Салоне, њеног становништа и епископског седишта, једновременно остварује континуитет у поштовању култова локалних мученика, светих Домниа и Анастасија.

Свети Домнио и Анастасије

Домнио, епископ далматинске метрополе, пострадао је 304. године и сахрањен на гробљу Манастирине. Његов саркофаг је у наредном периоду инкорпориран у јужну зону трансепта велике базилике и окружен бројним укопима *ad sanctos*. У прогонима за време Диоклецијана, у Салони венац мучеништва су примили и свети Анастасије „фулон“, пореклом из Аквилеје, сахрањен на гробљу Марушинац, као и свети Астерио и четири војника (Атиохије, Гајано, Телијем, Павлијанус) чије је седиште култа било у тзв. базилици „Петорице мученика“, на гробљу Капључ.²⁶

Након што су далматинску метрополу разорили Авари и Словени, култ салонитанских мученика пренет је у Рим. Познато је, наиме, да је папа Јован IV (640-642), пореклом из Далмације, изаслао опата Мартина у Далмацију и Истру са мисијом да спасе реликвије и откупи робове. Том приликом, у Рим су пренете реликвије светог Венанција, претпостављеног првог епископа Салоне, затим светих Домниа, Анастасија, Маура,

Arheološkog društva, 12 (1988), 179-180, 189; M. Jurković, s. v. *Dubrovnik (Ragusa)*, *chiesa di Santo Stefano, Lato corto di sarcofago*, in *Bizantini, Croati, Carolingi*, alba e tramonto di regni e imperi, ed. C. Bertelli ... [et al.], Milano 2001, 377.

· con la bibliografia precedente.

²² *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, (Monumenta spectantia historium Slavorum Meridionalium 14) Zagrabiae 1883, 179.

²³ Ž. Peković, *Dubrovnik: Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, 45.

²⁴ Отуда и околност да на цртежу Дубровника из XII stoleћа није представљена црква светих Срђа и Вакха. И. Стевовић, „*Prospetto della città di Ragusa*“. *Нови извор за најранију историју Дубровника*, ЗРВИ 29-30 (1991), 137-54.

²⁵ M. Jurković, s. v. *Dubrovnik (Ragusa)*, *chiesa di Santa Maria. Frammento di pilastro di cancello presbiterale*, in *Bizantini, Croati, Carolingi*, 377.

²⁶ E. Dyggve, *History of Salonitan christianity*, Oslo 1951.

епископа Пореча, и других салонитанских мученика. Оне су похрањене у капели коју је папа Јован IV саградио уз латерански баптистеријум и посветио светом Венанцију.²⁷ Капела је заслугом папе Теодора I (642-649), украшена мозаицима са преставама салонитанских мученика.²⁸ Била је то прва значајна translација реликвија из неке удаљене области у Рим, али и значајно сведочанство о чврстој вези далматинске цркве и Рима.²⁹

До средине X века у локалној традицији Сплита већ је била формирана легенда о светом Домнију као ученику апостола Петра, што је у наредном периоду довело до „хагиографског дуплирања“ овог светитеља.³⁰ Константин VII Порфирогенит, међутим, у свом кратком напису није поменуо чак ни да је реч о епископу Домнију, него је само навео да се у цркви посвећеној светом Домнију, некад маузолеју цара Диоклецијана, налазе његове мошти.

О преносу реликвија светих Домнија и Анастасија из Салоне у Сплит, пише средином XIII столећа Тома Архиђакон у *Историји салонитанске цркве*. Овај аутор пренос остатака салонитанских мученика у Сплит приписао је епископу Јовану из Равене, оснивачу сплитске цркве. Јован Равенјанин је Јупитеров храм прво пурификовао од лажних идола, а потом га осветио у катедралну цркву посвећену Богородици.³¹ Управо у ту цркву је пренео из Салоне тела светог Анастасија и светог епископа Домнија.³² Избор Богородице за патрона сплитске катедрале свакако представља још једну потврду континуитета између епископског седишта Салоне и Сплита, будући да је катедрални храм Салоне био посвећен Богородици.³³

Поменуте translације мученика из Салоне у Рим, односно Сплит, изазвале су сумње у аутентичност њихових земних остатака, како у капели

²⁷ *Le Liber Pontificalis*, texte, introduction et commentaire par l'abbé L. Duchesne, vol. 1, Paris 1886, 330.

²⁸ W. F. Oakeshott, *The mosaics of Rome, from the third to the fourteenth centuries*, New York 1967, 150-53; G. Matthiae, *Mosaici medievali delle chiese di Roma*, Roma 1967, figg. 105-124, K. Prijatelj, *Sv. Dujam i sv. Staš u likovnoj umjetnosti*, in I Kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, 1976, 25-28; E. Marin, *Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 24 (2007), 251-56.

²⁹ О односима између Рима и Далмације током VII века. C. Bertelli, *Rapporti tra Roma e la Dalmazia nel VII secolo*, in *Bizantini, Croati, Carolingi* 231-37, са старијом литературом.

³⁰ О проблему двоструке традиције светог Домнија, епископа Салоне, као и специфичним историјским околностима који су до тога довели уп. S. Gioanni, « *Fictions* » hagiographiques et pouvoirs : étude de la Vie du bienheureux Antoine (VIe siècle), moine de Lérins, et la Vie de saint Domnio (XIe siècle), disciple de saint Pierre et premier évêque de Salone, avec texte latin et traduction française, Mémoire de l'Ecole française de Rome - Antiquité, 2004-2005, 47-78.

³¹ *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Di Archideacon Thomas of Split*, Olga Perić, Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol, James Ross Sweeney, Central European University Press, 2006, 52-54.

³² *Ibid*, 56-57.

³³ N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the fourth till the eleventh century in the light of archaeological evidence*, De cultu Mariano seculis VI-XI (Actes du Ve Congrès Mariai international - Roma 1971), Roma, 1972, 43-60.

Светог Венанција у Риму, тако и у сплитској катедрали. Дилеме око питања да ли су Рим у VII веку била пренета тела далматинских мученика или само њихове скромне реликвије, разрешене су 1962. године када је приликом отварања реликвијара у капели Светог Венанција, утврђено да се у Риму налази око «*poła kg kostiju*»³⁴.

Свети Лаврентије

Иако се у сажетом опису Трогира, који се чита код Порфирогенита, не наводи ниједна црквена грађевина, него само податак да у овом граду почива архиђакон Лаврентије, нема разлога за сумњу да је нека реликвија овог римског мученика, била похрањена у катедрали која је и данас посвећена светом Лаврентију. На основу тестаментa извесног Квирина датованог у 503. годину, познато је да је овај угледни грађанин из Салоне, за спас сопствене душе, као и душа својих предака и наследника, поново саградио цркву светог Лаврентија у Трогиру и богато је обдарио.³⁵ Мада је још Иван Лучић доказао да је у питању фалсификовани документ,³⁶ није искључено да је црква постојала већ почетком VI века. Археолошка истраживања потврдила су постојање старије грађевине испод романичке катедрале. Још увек су необјављени резултати истраживања олтарске зоне, током којих је испод часне трпезе пронађен реликвијар.³⁷ Такође, у самом граду пронађени су бројни фрагменти архитектонске пластике датовани у ранохришћански период.³⁸ Да је свети Лаврентије могао бити поштован у Трогиру још у ранохришћанском периоду потврђује присуство култа овог светитеља и на другим локалитима у Далмацији.³⁹

Светом Лаврентију биле су посвећене две гробне базилике, она на источној некрополи *Tarsatica*, као и она ван градских зидина Крка, обе датоване у V-VI век.⁴⁰ У период између V и VI века датују се остаци цркве посвећене светом Лаврентију која се налазила у Епетиону.⁴¹ Такође, познати су остаци црквене грађевине у месту Ловрешки на Мљету, као

³⁴ Makso Pelozo, *Rekognicija relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika u oratoriju sv. Venancija kod baptisterija Lateranske bazilike u Rimu 1962.–1964. godine*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII-LXIV, 1961/62 (1969), 163-180.

³⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae*, ed. I. Kukuljević-Sakcinski, (Monumenta Historica Slavorum Meridionalum, 2) Zagreb 1874, No 1.

³⁶ I. Lučić, *Povijesna svedočanstva o Trogiru*, vol. I, Split 1979, 85-86.

³⁷ Према усменом саопштењу др Јошка Беламаарића, директора Конзерваторског уреда у Сплиту, од 13. марта 2008. године.

³⁸ I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25 (1985), pp. 25-47.

³⁹ О раној појави култа светог Лаврентија у Далмацији сведоче и очувани хагиотопоними. В. Migotti, *Ranohrišćanska topografija*, p. 8. n. 41. P. Chevalier, *Ecclesia Dalmatiae*, vol. 2, p. 35.

⁴⁰ P. Chevalier, *Eccelesiae Dalmatiae*, vol. 1, s.v. Rijeka-Tarsatica 1-3, p. 27; s. v. Krk-Cvritvm 2, p. 35-36.

⁴¹ Ово место је током средњег века променило име у Стобреч, управо по светом Лаврентију. О остацима цркве cf. P. Chevalier, *Ecclesia Dalmatiae*, vol. 1. p. 239-240.

и у Ловречини на Брачу.⁴² У олтарској зони цркве светог Лаврентија у Ловречини, саграђене у периоду између друге половине VI и VII века, потиче мермерни саркофаг скромних димензија, украшен једино урезаним крстовима, који је по свему судећи садржао неку контактну реликвију римског архиђакона.⁴³ И у Трогиру се, вероватно, налазила контактна реликвија светитеља чије је тело почивало нетакнуто у Риму.⁴⁴ Реликвија „una costa di San Lorenzo martire in un vasetto di cristallo in argento dorato“,⁴⁵ коју у XVII веку помиње Паола ди Андреис приликом описа катедралног храма могла је доспети у Трогир у неком знатно доцнијем периоду.

Свети Трифун

Док време појаве култа светог Лаврентија у Трогиру остаје у домену хипотезе, време доласка светог Трифуна у Котор са сигурношћу је лоцирано у почетак IX века, када је Андреа-Андреаци, угледни которанин, откупио од млетачких трговаца тело светог мученика из Кампсаде и саградио му цркву.⁴⁶ Сам догађај описан је у документима знатно познијег датума: у рукопису из 1466. године, данас у Венецији (Библиотека Марчана, It. XI 196 = (7577)) који, међу осталим текстовима, садржи и *Legenda de miser san Triphone conphalone et protetore della zitade de Cataro*,⁴⁷ као и у тексту који је 1800. године публикован под насловом *Instrumentum Corporis nostri gloriosi Confalonis Santi Tryphonis, anno Christi incarnatione octingentesimo nono die decima teria Januarii*.⁴⁸

Све сумње у аутентичност Андреацијеве личности уклоњене су још средином XIX века, када је на простору између романичке катедрале и епископске палате пронађен саркофаг са натписом који помиње имена

⁴² P. Chevalier, *Ecclesia Dalmatiae*, vol. 1. s.v. Lovreški, 46-48; s.v. Lovrečina, 283-289.

⁴³ P. Chevalier, *Ecclesia Dalmatiae*, vol. 1. 144, vol. 2. 288. J. Jeličić-Radonić, *Liturgical installations in the roman province of Dalmatia*, Hortus Artium Medievalium 5 (1999), 133-145.

⁴⁴ Године 519. папа Хормидас одбио је молбу Јустинијана да му пошаље телесне реликвије принчева апостола Петра и Павла и мученика Лаврентија. N. Heermann-Mascard, *Les reliques des saints. Formation coutumiere d'un droit*, Paris 1975, 33; J. M. McCulloh, *From Antiquity to the Middle Ages: Continuity and Change in Papal Relic Policy from the Sixth to the Eighth Centuries*, in *Pietas. Festschrift für B. Kötting*, ed. E. Dassmann and K. S. Frank (Münster, 1980), 314.

⁴⁵ D. Zelić, *Chiese di Traù – rukopis Pavla Andreisa u Muzeju grada Trogira*, Radovi instituta za povijest umjetnosti 33 (2009), 103.

⁴⁶ Детаљно о преносу светог Трифуна у Котор cf. D. Preradović, *Traslazione delle reliquie di s. Trifone da Bisanzio a Cattaro*, Sanctorum 8 (2011), у штампи.

⁴⁷ *Legenda de miser San Tryphon martire confalon et protector della Cittade de Catharo*, in G. Gelchich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchesse*, Ragusa 1889, 81-86; *Писци средњовековног латинитета*, ed. Д. И. Синдик, Г. Томовић, (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека vol. I) Цетиње 22-26 (оригинал), 26-30 (превод).

⁴⁸ *Illyricum sacrum*, vol VI, p. 425. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Supplementum VAND, LI (1938), 25. *Писци средњовековног латинитета*, 18-19 (оригинал), 19-20 (превод).

Андреација и његове супруге Марије, а који је према епиграфским карактеристикама натписа могуће датovati у IX век.⁴⁹ На истом потезу, између катедрале и бискупске палате, пронађени су 1979. године остаци црквене грађевине, скромних димензија и централног плана, које је могуће идентификовати као Андреацијеву цркву светог Трифуна, а коју помиње још Константин VII Порфирогенит.⁵⁰

Света Анастасија и свети Хрисогоно

За појаву култа свете Анастасије у Задру заслужан је епископ Донат, који је почетком IX века, заједно са Петром, дуком Задра, и венецијанским дуждевима Обеларом и Беатом узео учешћа у деликатним дипломатским мисијама како на двору Карла Великог у Диденхофену тако и на двору византијског цара Нићифора у Константинопољу.⁵¹ Донат је из византијске престонице пренео пепео свете Анастасије, сирмијумске мученице, у Задар и похранио га у катедрални храм.⁵² Име епископа Доната јавља се у натписима урезаним на мермерни саркофаг из IX века у којем се чувају свете реликвије, смештеним у северном броду задарске катедрале.⁵³ Пошто су реликвије свете Анастасије пренете у Задар дошло је и до промене посвете катедралног храма, о чему сведочи Константин VII Порфирогенит, али и нешто ранији тестамент приора Андрије, датован у 918. годину.⁵⁴ Задарска катедрала саграђена у V веку, била је првобитно посвећена светом Петру, а могуће светом Петру и Павлу, судећи по календару катедрале из XV столећа.⁵⁵

⁴⁹ О проналаску саркофага cf. G. Gelcich, *Memorie storiche sulle bocche di Cattaro*, Zara 1880, 43, n. 3; T. G. Jackson, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cattigne in Montenegro and the Island of Grado*, vol. III, Oxford 1887, 44, fig. 76; I. Stjepčević, *op. cit.*, n. 7. За натпис cf. J. Ковачевић, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске*, Споменик СП (1953), 41-45.; О саркофагу cf. N. Jakšić, *Pre-romanesque sarcophagi in early Medieval Dalmatia*, Hortus Artium Medievalium 10 (2004), 7, који међутим у својој анализи стилских карактеристика Андреацијевог саркофага превиђа чињеницу да је поклопац каснијег датума.

⁵⁰ J. Martinović, *Prelogmena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru*, PPUD 30 (1990), 5-27. J. Martinović, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, Glasnik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, odjeljenje umjetnosti, 11 (1992), 174-185.

⁵¹ О епископу Донату cf. P. Vežić, *Su San Donato, vescovo di Zara*, Hortus Artium Medievalium 8 (2002), 235-40, са старијом литературом.

⁵² Најстарији данас познати рукопис са текстом преноса свете Анастасије из византијске престонице у град на Јадрану датован је у време око XVII века, мада је сам текст легенде преноса настао у другој половини XII столећа. T. Vedriš, *Historia Translationis S. Anastasiae: Kako (ne)čitati hagiografski tekst?*, in *Hagiologija. Kultovi u kontekstu*, ed. A. Marinković, T. Vedriš, Zagreb 2008, 39-58. У вези са датовањем преноса cf. G. Manojlović, *O godini "Prijenosa sv. Anastasije u Zadar"*, Viestnik zemaljskog arkiva, knj. 3, sv. 2 (1901) 104-113.

⁵³ P. Vežić, *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2002, 27.

⁵⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae*, vol. I, ed. M. Kostrenčić, Zagrabiae 1967, № 21.

⁵⁵ M. Grgić, *Kalendar zadarske stolne crkve iz 15. stoljeća*, Radovi Instituta Jugosla-

Пренос реликвија свете Анастасије у Задар, био је само прва тачка у формирању читавог пантеона светитеља који се јављају у хагиографији ове мученице, коју је Иванка Петровић основано назвала „хагиографском рапсодијом“.⁵⁶ Епископ Донат, заслужан је и за пренос реликвија сестара Ирине, Хионе и Агапе из Солуна у Задар.⁵⁷ У Задар су, у једном још увек не прецизираном тренутку, пренети и остаци светог Хрисогона, учитеља светитељке, који је пострадао у Аквилеји.⁵⁸ Први поуздани помен цркве посвећене светом Хрисогону у Задру је у тестаменту приора Андрије из 918. године.⁵⁹ Са преносом остатака светог Зоила у Задар, касније током средњег века, заокружен је процес формирања локалног пантеона мученика везаних за *Passio* свете Анастасије,

*

Судећи према горе изложеном сажетом прегледу појаве и присуства светачких култова у појединим градовима готово да није могуће говорити о Далмацији као јединстваном култуалном простору, будући да сваки од примера показује специфичне карактеристике формирања локалне сакралне топографије.

Мада је, према традицији, јеванђеоска реч у римску провинцију Далмацију доспела још у апостолско време, о далматинској црквеној организацији није могуће говорити пре друге половине III века, па и тада само у метрополи провинције, Салони.⁶⁰ Стога не изненађује околност да су локални светитељи, мартини, познати само у овом граду.⁶¹ Без обзира на чињеницу да су салонитански мученици средином VII века били

venske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 20 (1973), 128, 134.

⁵⁶ I. Petrović, *Latinska i glagoljska tradicija sv. Krizogona (Krševana) i sv. Anastasije u hrvatskoj hagiografiji srednjeg vijeka. Ponovootkriveni zadarski latinski rukopis iz 12./13. st (Cod. Lat. Iaderensis Filippi)*, Slovo 56-57/2006-07 (2008), pp. 451-75.

⁵⁷ P. Vežić, *Luoghi di culto della cattedrale di Zara*, Hortus Artium Medievalium 11 (2005), pp. 275-90.

⁵⁸ M. Ančić, *Translatio beati Grisogoni martyris kao povijesno vrelo*, Starohrvatska prosvjeta, 25 (1998), pp. 127-37. Z. Strika, *Translatio beati Chrysogoni martyris kao narativno vrelo rane hrvatske prošlosti*, "Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru", 51 (2009), pp. 1-53.

⁵⁹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae*, vol. I, ed. M. Kostrenčić, Zagrabiae 1967, № 21. M. Iveković, *Crkva i samostan svetog Krševana u Zadru*, Zagreb 1931.

⁶⁰ R. Bratož, *Il primo cristianesimo in Dalmazia*, in *La cristianizzazione dell'Adriatico*, ed. G. Cuscito (Antichità Altoadriatiche 66), Trieste 2008, 221-262, са старијом литературом.

⁶¹ H. Delehaye, *Saints d'Istrie et de Dalmatie*, *Analecta Bollandiana* 18 (1899), 369-411. H. Delehaye, *L'hagiographie de Salone d'après les dernières découvertes*, *AB* 23 (1904), pp. 5-18.

поштовани и у Риму, њихов је култ у Далмацији, као што је то и иначе био случај са култовима локалних светитеља, регионализован и практично везан само за територију Салоне, касније Сплита.

У Далмацији је до VI века установљена епископска мрежа, о чему сведоче епископи присутни на црквеним саборима одржаним у Салони 530. и 532/33. године⁶² као и у Градежу 579. године⁶³, али и епископски комплекси формирани током V и VI века. Готово сви познати катедрални храмови били су посвећени Богородици (Салона, Раб,⁶⁴ Крк,⁶⁵ Осор,⁶⁶ Котор⁶⁷). Осим поменутих Богородици су биле посвећене и две ранохришћанске базилике у Задру.⁶⁸ Појава маријанског култа у Далмацији везана је пре свега за процес ширења богородичиног култа након Васељенског Сабора у Ефесу (431) и не може се доводити искључиво у везу са Јустинијановом реконквистом. Са друге стране култ арханђела Михајла појавио се на источној обали Јадрана у време византијских освајања.⁶⁹

Од интереса су примери Задра и Трогира чије су катедралне цркве посвећене апостолу Петру, односно ђакону Лаврентију. Избор светог Петра за патрона задарске катедрале могуће је довести у везу са раним датумом (IV век) установљења епископског седишта у Задру и везама далматинске цркве са Римом.⁷⁰ У самом Задру постоји још један храм из V-VI века посвећен принцу апостола, црква Свети Петар Стари.⁷¹ По свему судећи и култ светог Лаврентија је пренет у Трогир из Рима, мада не би требало искључити могућност да је управо Равена могла одиграла значајну улогу у преносу култа светог Лаврентија на источну обалу Јадрана. Једнако,

⁶² N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 76-85.

⁶³ *Documenta historiae Croaticae periodum antiquum*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877. № 8.

⁶⁴ M. Domijan, *Rab u srednjem vijeku*, (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split. Kulturno-povijesni vodič 21), Split 2004, 9-14.

⁶⁵ A. Mohorović, *Novootkriveni nalazi antickih terma, oratorija i starohriscanske bazilike u gradu Krku*, Radovi JAZU 359, Zagreb 1971; M. Čaušević, *Les cités antiques des îles du Kvarner dans l'Antiquité tardive: Curicum, Fulfinum et Apsorus*, Hortus Artium Medievalium, 12 (2006), 24-25.

⁶⁶ За најновија истраживања локалиета cf. M. Čaušević, *op. cit.*, са претходном литературом.

⁶⁷ M. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и Приморју*, Београд 1989, 208-10; J. Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve svete Marije od Rijeke u Kotoru*, PPUD, 29 (1990), 21-31; J. Martinović, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, 170.

⁶⁸ P. Vežić, *Zadar na pragu hrišćanstva. Arhitektura ranog kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar 2005, 56-58, 72-74.

⁶⁹ P. Chevalier, *Ecclesia Dalmatiae*, vol. 2, 39.

⁷⁰ О култу светог Петра у Далмацији cf. N. Jakšić, *Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale* in: San Pietro e San Marco. Arte e iconografia in area adriatica, ed. L. Caselli, Roma 2009, pp. 61-93.

⁷¹ P. Vežić, *Zadar na pragu hrišćanstva*, 63, са старијом литературом.

из византијске престонице на Јадрану могао је бити пренет култ светог Јована Јеванђелисте на Раб, где је овом светитељу била посвећена једна базилика.⁷² Времену око VI века могуће је приписати и појаву култова апостола Томе,⁷³ као и светог Стефана Првомученика.⁷⁴

Потпадање далматинске цркве под јуриздикцију цариградске патријаршије, почетном четврте деценије VIII века⁷⁵ није значило и снажнију експанзију култова источњачке провенијенције у Далмацији. Током VIII столећа у Дубровник су пренете реликвије светитеља из Рима. Тек почетком наредног столећа, са избијањем сукоба између каролиншког и византијског царства, интерес потоњег за ову територију допринео је оживљавању веза између периферије и седишта царства. У току самог сукоба одиграли су се значајни преноси реликвија из Византије у Задар и Котор, који сведоче и о све значајнијој улози реликвија не само у црквеним већ и у деликатним дипломатским и политичким играма.⁷⁶

Епископ Донат, заслужан за пренос реликвија из Цариграда и Солуна у Задар, старао се и о изградњи монументалне ротонде посвећене светој Тројици. Као одраз приватне побожности, у исто време грађене су у Задру и цркве посвећене мање познатим светитељима. За име епископа Доната везује се и црква светих Андријана и Наталије, која је вероватно служила као породични ораторијум задарског епископа.⁷⁷ Истом временском периоду може се приписати и црква посвећена светом Платону.⁷⁸ И у другим градовима на Јадрану оживљавање градитељске активности имало је за последицу појаву нових култова светитеља, првенствено византијске провенијенције. Међутим, на граничној територији две империје, услед франачког утицаја јављају се и култови светитеља карактеристичне, западњачке провенијенције, попут култа светог Мартина.⁷⁹

⁷² О цркви cf. P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, vol. 1, 50. О култу светог Јована Јеванђелисте и о могућности да је исти доспео на Јадран са византијском војском cf. P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, vol. 2, 42.

⁷³ Апостолу Томи биле су посвећене базилике у Задру и Рабу. P. Vežić, *Zadar na pragu hrišćanstva*, 58.

⁷⁴ Подсећамо да је на главном тргу Трогира, поред катедрале посвећене светом Лаврентију, на месту данашње већнице постојала црква посвећена светом Стефану Првомученику, која је у потпуности уништена приликом сараценског напада на Трогир у XII веку. Околност да су се у Трогиру на главном градском налазиле две цркве, обе посвећене светим ђаконима, првомученику Стефану и Лаврентију, свакако завређује посебну пажњу. О цркви светог Стефана cf. T. Marasović, *Značaj ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Trogiru*, *Mogućnosti* 10.-11 (1980), str. 1001-1008.

⁷⁵ M. V. Anastos, *The transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33*, in *Silloge bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*, SBN IX (1957), pp. 14-31.

⁷⁶ J. Osborne, *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 1999 8 (3), 369-86; H. A. Klein, *Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West*, *DOP* 58 (2004), 283-314.

⁷⁷ P. Vežić, *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, 237.

⁷⁸ P. Vežić, *Zadar na pragu hrišćanstva*, 74.

⁷⁹ T. Vedriš, "Frankish" or "Byzantine" Saint? *The origins of the cult of Saint Mar-*

Током XI века са опадањем византијске доминације, односно са снажењем муниципалног уређења и локалне елите,⁸⁰ дошло је до оживљавања локалних и увођења нових култова светитеља, што је означило нову фазу у конституисању сакралне топографије градова на источној обали Јадрана.

Dubravka Preradović

CULTS OF SAINTS IN BYZANTINE CITIES ON THE EASTERN ADRIATIC COAST
(VI-IX CENTURY)

Valuable testimony on the cults of saints and relics that were venerated in the cities on the east Adriatic sea coast until half of X century may be read in the treatise *De administrando imperio* of the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus (945-959). In 29th chapter dedicated to Dalmatia, the knowledgeable Byzantine emperor presents data about cities in that province and, among other things, he enumerates saints and church buildings which are located in those cities: in Dubrovnik in the church of St. Stephen's - St. Pancras; in Split, St. Domnio in the temple dedicated to him which used to be the Roman Emperor Diocletian's mausoleum and St. Anastasia; in Trogir, St. Lawrence; in Kotor, St. Tryphon in the church dedicated to this saint; in Zadar, St. Anastasia in the basilica dedicated to her, and St. Chrysogonus chains. However, cults of the mentioned saints belong to different cultural layers that have been identified in the paper.

The earliest are cults of local Salona martyrs Domnio and Anastasia, which, after destruction of Dalmatian metropolis, were transferred to Split. Between V and VI century, when a bishoprics network was established on this territory, besides the Marian's, also emerged cults of saints especially venerated in Rome, including the cult of Saint Lawrence. At the time of Justinian's reconquest can be attributed emergence of cult of St. Michael the Archangel. However, falling of Dalmatian church under the Constantinople Patriarchate jurisdiction at the beginning of the fourth decade of VIII century did not mean also stronger expansion of Eastern origin cults in Dalmatia. During VIII century, relics of saints were transferred from Rome to Dubrovnik, including St. Pancras, which were also mentioned by the Byzantine emperor. At the beginning of the following century, with outbreak of conflict between Charlemagne and the Byzantine Empire, interest of the latter for this territory contributed to revival of ties between the periphery of the empire and its capital. During the conflict, significant transfers of relics took place, from Byzantine to Zadar (St. Anastasia) and Kotor (St. Tryphon), which at the same time testify about the significant role of all the relics, not only in church, but also in delicate diplomatic and political games. Activation of Byzantine politics on the Adriatic marked also revival of construction activities which resulted in introduction of new cults of saints, undeniable Byzantine provenance, like Saints Adrian and Natalia as well as St. Plato, but also the cults of saints especially venerated in the West, such as St. Martin's cult.

tin in Dalmatia, Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium, ed. S. Neocleous, Cambridge, 2009, pp. 219-47.

⁸⁰ Z. Nikolić, *Rodaci i bližnji*. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku, Zagreb 2003.

Универзитет у Нишу
Универзитетска библиотека

Овај текст је део Дигиталног репозиторијума, јавно је доступан, и може се слободно користити за личне потребе, у образовне и научне сврхе. Ако користите текст, наведите извор.

Комерцијална употреба текста није дозвољена.

University of Niš
University Library

This text is a part of the Digital repository of public domain. Permission is granted for personal, educational and scientific purposes. If you do use the document, indicate the source.

No permission is granted for commercial use.

